

ЦЕНТЪР ЗА
ИЗСЛЕДВАНЕ НА
ДЕМОКРАЦИЯТА

УПОТРЕБЯВАЩИТЕ НАРКОТИЦИ В ЗАТВОРА: ОПИТЪТ НА НОРВЕГИЯ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД БЪЛГАРИЯ

Policy Brief No. 61, юли 2016 г.

Делът на употребяващите наркотици в българските затвори според различни оценки е между 10 % и 15 %. Съдилищата могат да налагат принудително лечение, но това лечение не е алтернатива на наказанието, а допълнение към него. Това лечение се провежда в единствената специализирана болницата за лечение на лишени от свобода, където употребяващите наркотици обикновено се настаняват в психиатричното отделение. Делът на зависимите, които доброволно се подлагат на лечение докато са в затвора, е много нисък. Такова лечение обикновено е резултат на изолирани инициативи на затворническата администрация или на неправителствени организации. Липсата на последователна политика е съпроводена и от недостиг на специалисти и необходими ресурси. Здравословното състояние на употребяващите наркотици е по-лошо от това на останалите лишени от свобода. При тях има и по-голям риск от инфекциозни заболявания, включително ХИВ, хепатит В и С, и туберкулоза. Необходимо е усъвършенстване на наказателното законодателство, за да се осигури по-голяма гъвкавост при индивидуализиране на наказанието, включително чрез въвеждането на повече алтернативи на лишаването от свобода. Подобна реформа ще подобри и ефективността в противодействието на престъпленията, свързани с наркотици, които са с по-ниска степен на обществена опасност.

ОСНОВНИ ИЗВОДИ

- В България за всички престъпления, свързани с наркотици, включително за притежаването на малки количества за лична употреба, е предвидено лишаване от свобода. За разлика от Норвегия, у нас приложното поле на наказанията без лишаване от свобода, като например пробация, е изключително ограничено, а други алтернативни наказания на практика няма.
- В затворите по отношение на употребяващите наркотици се прилагат три подхода: забрана и наказание, рехабилитация, и ограничаване на вредите. За разлика от Норвегия, обаче, условията в българските затвори са много по-лоши, а съществуващите програми – много по-ограничени.
- За повишаване на ефективността на наказателната политика срещу употребата и разпространението на наркотици и за подобряване на положението на лишените от свобода са необходими изменения в наказателното законодателство, уеднаквяване на съдебната практика, мерки във връзка с изпълнението на наказанието лишаване от свобода и механизми за подкрепа на лицата след освобождаването им от затвора.

Норвегия има по-различен опит при решаването на проблема с наркотиците в затвора. До 70-те години на XX в. наказателната политика комбинира наказанието с лечение. След поредица от реформи, обаче, в страната е въведен по-диференциран модел, основан на принципа, че затворите отговарят за изпълнението на наказанието и за рехабилитацията, докато лечението остава прерогатив на здравната система. По отношение на рехабилитацията, в Норвегия съществува практиката лишените от свобода да сключват споразумения със затвора, с които се задължат да спазват някои допълнителни ограничения и да бъдат обект на завишен контрол, а в замяна получават различни награди. В страната има още групови програми и звена за работа със зависими, насочени преди всичко към подготовката на лишените от свобода за започване на лечение в институция по време на изпълнение на наказанието или след освобождаването им. Като цяло, целта на този подход е да се насърчат лишените от свобода да започнат лечение и да потърсят помощ след освобождаването си, включително чрез осигуряване на достъп до различни услуги, като предоставяне на жилище, финансова помощ, работа и т.н. Норвежкият опит залага много на сътрудничеството между администрацията на затворите и неправителствените организации, извършващи социални и терапевтични дейности извън местата за лишаване от свобода, които са еднакво важни за лишените от свобода.

Наказателната политика по отношение на употребяващите наркотици заема основно място и в политиките на Европейския съюз (ЕС) за контрол върху наркотиците. Най-новата Стратегията на ЕС за наркотиците (2013 – 2020 г.) потвърждава позицията на ЕС в подкрепа на насърчаване на прилагането на подходящи алтернативи на принудителните мерки (образование, лечение, рехабилитация, последващи грижи и социална реинтеграция), които да допринесат за превенция на престъпността, за намаляване на рецидивизма и за подобряване на ефикасността и ефективността на системата за наказателно правосъдие.

Историческо развитие и политическа система

За да бъдат коректно анализирани различните подходи в наказателната политика на Норвегия и България по отношение на употребяващите наркотици, е необходимо да се имат предвид особеностите в историческото развитие и политическата система на двете страни. Двете държави са сравними от гледна точка на територия и население, но се различават значително в своята история и политическа уредба, като на преден план излиза значението на политическата, икономическата и социалната стабилност за провеждането на последователни политики, включително в областта на противодействието на разпространението и употребата на наркотици.

В България падането на комунистическия режим дава начало на дълъг период на **преход от тоталитаризъм към демокрация**. От този момент политическата система става подвластна на постоянните усилия за либерализиране на икономиката на страната. Формирането на демократични ценности и преходът към пазарна икономика често водят до политическа нестабилност, организираната престъпност, бюрокрация и корупция, инфлация и фалити, висока безработица и бедност. Това допринася за стабилната симбиоза между държавата и частните икономически интереси, ограничавайки възможностите за развитие на средно-статистическия гражданин.

Норвегия, от друга страна, е конституционна парламентарна монархия, която се основава **на принципите на общото благосъстояние и социалната държава**. През последните десетилетия в страната се наблюдава нарастване на социалното неравенство, което има своето отражение и върху интеграционните политики. От криминологична гледна точка, политиките за осигуряване на жилище, доход, образование и заетост се смятат за основен фактор за ниските равнища на престъпност, включително разпространение и употреба на наркотици.

Увеличаването на икономическото и социалното неравенство на свой ред увеличава и риска от престъпност, а оттам – и на лишаването от свобода.

Наказателно правосъдие

Наказателно-правните системи на Норвегия и България се различават значително по отношение на структура и философия. За разлика от България, в Норвегия системата има за цел преди всичко рехабилитацията на осъдените, а наказването и репресията се разглеждат само като средства за постигането на тази цел.

От гледна точка на структурата на наказателното правосъдие, най-съществените разлики се наблюдават при разследващите органи.

В Норвегия полицията и прокуратурата са организирани като двустепенна система, като най-ниското равнище е районното полицейско управление. Началниците на районните управления имат прокурорски правомощия и при упражняването им се подчиняват на Министерството на правосъдието и обществената сигурност. Те формират т.нар. „първо ниво на прокурорските органи“. Т.нар. „второ ниво на прокурорските органи“ се състои от две звена – главен прокурор и държавни прокурори. Те също са административно подчинени на Министерството на правосъдието и обществената сигурност.

В България полицията е подчинена на Министерството на вътрешните работи, което, заедно с Министерството на правосъдието (на чието подчинение са затворите) са част от изпълнителната власт. Прокуратурата, обаче, е независим орган в рамките на съдебната власт, който осъществява ръководство в хода на разследването и повдига обвинение срещу виновните лица.

Наказателните дела в България преминават през две фази: (1) досъдебна фаза, която се ръководи от полицията и прокуратурата, и (2) съдебна фаза, в която делото се разглежда от съда.

Наказания без лишаване от свобода

В Норвегия има повече видове наказания без лишаване от свобода, като например общественополезен труд, участие в специални програми, електронно наблюдение и т.н. В България единственото такова наказание на практика е **пробацията**. Когато е предвидено в закона, българските съдилища могат да приложат условно осъждане на лишаване от свобода, но пробацията е самостоятелен вид наказание, което се налага, ако *Наказателният кодекс* го предвижда за конкретното престъпление. При все това, потенциалът на пробацията не се използва напълно в България, основно поради недостига на адекватни програми за въздействие.

Статистика за престъпленията и наказанията

Статистическите данни за престъпността в България и Норвегия не могат да бъдат използвани за сравнително изследване, не само заради различията в наказателно-правните системи на двете държави, но и поради националните специфики по отношение на наказването на престъпленията, свързани с наркотици. Въпреки това, данните дават представа за мащабите на престъпността в двете държави и в частност дела на престъпленията, свързани с наркотици. В Норвегия, през 2014 г., са регистрирани 253 000 престъпления, от които 48 100 са свързани с наркотици. Регистрираните престъпления намаляват от 2002 г. насам, когато техният брой е бил 440 000. За същата година (2014 г.) в България са регистрирани 114 004 престъпления, като 3 239 от тях са били свързани с наркотици.

Въпреки по-големия брой регистрирани престъпления в Норвегия, броят на лишените от свобода там е приблизително три пъти по-нисък отколкото в България. Към 1 януари 2013 г., броят на лишените от свобода в Норвегия е 3 869 души, което се равнява на 71 на всеки 100 000 души. По

видове престъпления най-голям е броят на осъдените за деяния, свързани с наркотици. В продължение на няколко години, делът на лишените от свобода, осъдени за престъпления, свързани с наркотици, е между 25 % и 30 %. През 2015 г., обаче, този дял достига 34 %.

Въпреки че броят на лишените от свобода в България постепенно намалява, всяка година около 10 000 души попадат в затвора. От тях около 65 % излежават първата си присъда. Мъжете значително надвишават по численост жените в отношение 97 % към 3 %. Лицата на възраст между 25 и 39 години са около 57 % от всички затворници. Към 1 май 2015 г., от всички 8 713 лишени от свобода, осъдените за престъпления, свързани с наркотици, са 445, като данните не включват осъдените за трафик на наркотици.

Политики по отношение на наркотиците

Както в Норвегия, така и в България, е възприет двустранен подход по отношение на употребата на наркотици, като общото и при двете страни е репресивният елемент. В **Норвегия**, обаче, има **стриктно разграничение между употребата, притежанието, държането и съхраняването на наркотици** от една страна, и **търговски дейности като продажба, производство, контрабанда и разпространение**, от друга страна. Двете групи деяния дори са предмет на правна уредба в два различни закона. В **България** всички тези дейности са незаконни според различни членове от *Наказателния кодекс* и **единствената разлика между тях е размерът на предвидените наказания**.

Другата страна на политиката по наркотиците е разрешителният режим, който определя незаконните или забранени за производство, за притежаване и за употреба вещества, и правилата и случаите, при които някои от тях могат да бъдат използвани. Репресивният елемент преследва нарушенията на тези правила.

В **Норвегия** вторият стълб от политиката по наркотиците е **здравето и благосъстоянието** на

употребяващите. България, от своя страна, извървя дълъг път на промяна на обществените нагласи от заклеяване на зависимите и пренебрегване на проблемите им до постепенно признаване на „здравния“ подход като необходима част от националната политика по наркотиците. Този преход доведе до някои прибързани и небалансирани политики и практики. В България за изпълнението на националните политики по наркотиците отговаря Националният съвет по наркотичните вещества – междуведомствен орган, създаден по силата на *Закона за контрол върху наркотичните вещества и прекурсорите*. Националният център по наркомании е специализиран орган, който отговаря за осигуряване на методически насоки за превенция, лечение, намаляване на медицинските вреди и рехабилитация на употребяващите и зависимите от наркотици.

От началото на 20-ти век, норвежката политика по наркотиците се състои от два основни подхода: подход на здравето и благосъстоянието и подход на контрола и наказанието. Те се появяват едновременно, но всеки от тях доминира в различен период. Подходът на здравето и благосъстоянието е насочен към употребяващите наркотици, а подходът на контрола и наказанието – към разпространителите. До 1965 г. притежанието и разпространението на наркотици са престъпления, а употребата се смята за заболяване, което се нуждае от лечение. В резултат на това разграничение днес в Норвегия действат два различни закона: единият криминализира употребата и притежанието на наркотици, а другият гарантира на зависимите правото на лечение. В допълнение, *Наказателният кодекс* криминализира производството, съхранението, трафика и разпространението на наркотици. Поради тази причина, основният дебат в страната е дали трябва да се криминализира употребата, притежанието и търговията с малки количества наркотици, или по-скоро трябва да се разреши и регулира.

Норвежката политика спрямо наркотиците се състои от четири основни подхода с

придружаващите ги санкции и мерки. Първите два от тях са **криминализация, контрол и наказание, и социално-образователни мерки**. Тези два подхода залагат на ограничението като основен метод, но се различават по начините за неговото приложение. При първия подход тези начини са затвор, контрол и наказание, а при втория – обучение в смисъл на овладяване на нов начин на живот без наркотици. Третият подход е **заместващо лечение на опиоидна зависимост**. Въпреки че това е рехабилитационна мярка, някои от правилата при нейното прилагане се основават на немедицински основи, а други се оказват близки по цел до наказанието – да се преустанови нарушаването на правилата. Четвъртият подход, който постепенно намира място в политиката по наркотиците, е **намаляването на вредите** от употребата на наркотици. В този подход се включват достъпът до чисти спринцовки, стаи за инжектиране на наркотици, дроп-ин центрове или хероин за тези, които страдат от тежка зависимост и не могат да се подложат на лечение.

Новите мерки се основават на подходи и ценности, различни от наказването на употребяващите наркотици. Те предлагат помощ и рехабилитация, за да се подобрят условията на живот на тези лица. Въпреки това, те все още не са изместили подхода на криминализирането, контрола и наказанието, следователно няма цялостна промяна в политиката. **Подходът на здравето и благосъстоянието засега е по-скоро допълнение към запазващата се основна линия на забраната**. Политиката по отношение на наркотиците може да се разглежда като съставена от различни слоеве – подходи от различни периоди, като никой все още не се смята за остарял. Резултатът от това е една разнородна и противоречива политика.

Престъпления, свързани с наркотици

Криминализацията, контролът и наказанията са основна част от политиките в сферата на наркотиците както в Норвегия, така и в България. И в **двете държави** притежаването, употребата, разпространението и производството на вещества,

изрично определени за незаконни, е престъпление. Наказателната политика по отношение на тези деяния, обаче, е различна в двете страни. **Норвежката наказателна система прилага диференциран подход**, като предвижда по-леки наказания за притежаването на наркотици, включително няколко алтернативи на лишаването от свобода. В **България**, напротив, все още се **залага преди всичко на лишаването от свобода**, докато алтернативните наказания имат много ограничено приложно поле, основно при маловажни случаи.

През 2014 г. в **Норвегия** са били регистрирани 48 100 престъпления, свързани с наркотици, малко по-малко, отколкото през 2013 г. Като цяло, обаче, тези две години отбелязват **рекорден ръст в регистрираните престъпления от този вид**. Общият брой от 49 000 регистрирани престъпления, свързани с наркотици, през 2013 г., означава средно по 9,8 престъпления на 1000 жители. При все това, повечето от регистрираните престъпления не са от най-тежките. През 2014 г., само половината от регистрираните престъпления попадат в приложното поле на *Наказателния кодекс*, а едва 6 % от тях са класифицирани като тежки. През 2014 г. броят на престъпленията, попадащи в обхвата на по-лекия закон за употреба и притежание на наркотици, е 24 700. От тях 58 % са за употреба на наркотици, а 36 % – за притежание. Почти всички престъпления, свързани с наркотици, през 2014 г. са от т.нар. „регистрирани по инициатива на полицията“. Когато полицията задържи някого за престъпление, свързано с наркотици, самото престъпление се разкрива незабавно. Престъпленията, свързани с наркотици, имат 83 % разкриваемост – най-високият дял на разкриваемост в сравнение с всички останали престъпления.

В Норвегия едно регистрирано престъпление може да включва повече от едно деяние. В подобни случаи престъплението се регистрира по най-тежкото от тези деяния. Това означава, че в статистиката има и скрити престъпления, свързани с наркотици, т.е. този вид престъпления вероятно съставляват още по-голям дял от общия

брой регистрирани и разследвани престъпления от този, който показват статистическите данни.

През 2013 г. в Норвегия са наложени 17 300 наказания за престъпления, свързани с наркотици, което е рекордно висок брой. Това представлява 50 % от всички наказания за извършени престъпления. Прокурорските органи са наложени 73 % от всички наказания за престъпления, свързани с наркотици. Най-честото наказание е обикновената глоба, наложена в 2/3 от тези случаи. Останалите случаи са приключили с условно освобождаване от отговорност, което най-често се прилага по отношение на млади извършители на възраст между 15 и 18 години.

Съдилищата в Норвегия налагат следните наказания: наказание в общността, глоба, условно или ефективно лишаване от свобода, т.нар. „младежко наказание“ и „младежки мониторинг“.

В Норвегия деянията, квалифицирани като тежки престъпления и включени в Наказателния кодекс, са по-тежко наказуеми и предвидените за тях наказания включват и лишаване от свобода с максимална продължителност между 10 и 21 години. През 2013 г. са наложени 711 наказания за такива престъпления. Най-леките от тях са наказание в общността (1 %) и условно осъждане (2 %), а най-тежкото – ефективно лишаване от свобода (85 %).

Деянията, квалифицирани като леки престъпления, се наказват с глоба и/или лишаване от свобода до две години. През 2013 г. за такива престъпления са наложени 7 992 наказания. В 57 % от случаите наказанието е било глоба, наложена от прокурорските органи, което води до извода, че става дума за маловажни деяния. Условно и ефективно лишаване от свобода е наложено съответно в 17 % и 15 % от случаите.

Решението дали едно престъпление, свързано с наркотици, е леко или тежко, може да се вземе както от прокурорските органи, така и от съда. Критериите включват вида вещество, количеството, чистотата и др. За притежаване на наркотици се смята държането на малко количество, предназначено за собствена употреба. Когато

обаче дори малко количество наркотици е предназначено за продажба, деянието се квалифицира като съхранение и попада в приложното поле на *Наказателния кодекс*.

В България наказателната политика по отношение на престъпленията, свързани с наркотици, е непоследователна и не се основава на ясна стратегия за очакваните резултати и начините за постигането им. Повечето законодателни промени, извършени между 2000 г. и 2010 г., показват липса на дългосрочни приоритети и незачитане на спецификите на този вид престъпност, особено що се отнася до различното третиране на разпространението на наркотици и притежаването за лична употреба.

Промените от 2000 г. са единствените, които създават впечатление за някаква последователност и целенасоченост. Измененията декриминализират т.нар. „еднократна доза“, което ясно показва разбирането на законодателя, че употребата на наркотици сама по себе си не следва да се третира като престъпление и наказателната политика трябва да бъде насочена изцяло към производителите и разпространителите. Въпреки това, тази правна уредба, просъществува само няколко години и още през 2004 г. *Наказателният кодекс* е изменен и еднократната доза наново криминализирана. С измененията всички деяния, свързани с наркотици, отново стават престъпления, без значение от количеството вещество и евентуалната зависимост на извършителя. Нещо повече, строгите санкции, въведени с предходните изменения, не са коригирани, като по този начин тежките наказания автоматично стават приложими и по отношение на лицата, притежаващи малки количества наркотици за лична употреба. По този начин наказателната политика на държавата изцяло се измества от разпространителите на наркотици към крайните потребители, въпреки че често потребителите са по-скоро пострадали, отколкото извършители. Изменението се отразява почти веднага и на съдебната практика по дела за престъпления, свързани с наркотици. През следващите две

години броят на лицата, осъдени за този вид престъпления, нараства повече от два пъти. Според експертни оценки обаче, увеличението се дължи главно на големия брой дела срещу лица, притежаващи минимално количество наркотик. Същевременно предварително заявената основна цел на промяната – засилена наказателна репресия срещу производителите и разпространителите на наркотици – не е постигната.

Не се оправдава и очакването, че след криминализирането на еднократната доза ще настъпи драстично покачване на броя на осъдените за този вид престъпления. Този ефект не настъпва поради обективната невъзможност полицията да образува наказателни производства срещу всички лица, употребяващи наркотици, и поради честите откази на прокуратурата да повдига обвинения заради маловажността на случая.

Само две години по-късно, през 2006 г., с поредните изменения, размерът на наказанията за повечето престъпления, свързани с наркотици, е значително намален, въведено е отново разграничението между разпространението и личната употреба и макар еднократната доза да не е изрично декриминализирана, е добавена разпоредба, предвиждаща много по-леко наказание (глоба до 1000 лева) за маловажни случаи. Въпреки това облекчение, през следващите години броят на осъдените лица се запазва сравнително висок, защото на практика българското наказателно право продължава да третира като престъпление притежаването на еднократна доза.

Системата от наказания за престъпленията, свързани с наркотици, недвусмислено показва, че наказателната политика на държавата в тази област се фокусира изключително върху лишаването от свобода и финансовите наказания и изцяло игнорира пробацията като наказание без лишаване от свобода. Подобно решение ясно показва, че българският законодател възприема лишаването от свобода като единствения ефективен метод за поправяне и превъзпитаване на извършителите на престъпления, свързани с наркотици, независимо от спецификите на конкретния случай. Подобен подход изглежда оправдан, що се отнася до по-

тежките случаи (контрабанда, разпространение, склоняване към употреба на други лица). Не така стоят нещата при по-леките случаи. Когато става въпрос за лица, страдащи от наркотична зависимост, нито глобата, нито лишаването от свобода, особено взимайки предвид лошите условия в българските затвори и лесното разпространение на наркотици в тях, изглеждат достатъчно ефективни за поправянето и превъзпитаването на извършителя.

Като цяло българският *Наказателен кодекс* не предвижда различна наказуемост на престъпленията в зависимост от това, дали извършителят или пострадалият са били под въздействието на наркотици, дали извършителят е имал за цел набавянето на такива вещества и дали престъплението е свързано с пазара на наркотици. Следователно, връзката на престъплението с употребата на наркотици се преценява от съда във всеки конкретен случай.

Що се отнася до престъпленията с предмет наркотици, *Наказателният кодекс* предвижда няколко групи такива деяния: (1) деяния, свързани с разпространението на наркотици, включително неразрешено произвеждане, преработване, придобиване или държане на наркотици с цел разпространение, както и самото разпространяване; (2) неразрешено придобиване или държане на наркотични вещества и техни аналози; (3) нарушаване на установени правила за работа с наркотични вещества; (4) подтикване на други лица към употреба на наркотици; (5) даване на смъртоносна доза от наркотично вещество на друго лице; (6) създаване на условия за употреба на наркотични вещества; (7) отглеждане на растения с цел производство на наркотици; и (8) контрабанда на наркотици.

Съдебна практика по дела за престъпления, свързани с наркотици

В България, употребата на наркотици се появява като обстоятелство по редица наказателни дела. Употребяващите наркотици и зависимите от

наркотични вещества могат да бъдат сред извършителите както на престъпления, непосредствено свързани с наркотици (притежание, разпространение, контрабанда, отглеждане, и т.н.), така и на много други престъпления като престъпления срещу личността или срещу собствеността. Някои представители на поведенческите науки предполагат, че има връзка между използването на определени вещества и някои престъпления. При всички случаи, хората, зависими от различните видове наркотици, имат специфични нужди, които понякога ги мотивират да нарушават закона. Най-често срещаните видове наркотици в България, изчислени на базата на количествата, заловени от полицията, и на броя на участниците в терапевтични програми, са канабис, хероин, кокаин и наркотици от типа на амфетамин (амфетамини, метамфетамини и екстази). В наказателните дела употребата на наркотици най-често се взима под внимание в два аспекта: (1) дали извършителят е бил под влияние на наркотици, докато е извършвал престъплението, и (2) дали и как фактът, че извършителят употребява или е зависим от наркотици, е повлияло на мотивите му.

Българските съдилища обикновено разграничават пристрастяването, злоупотребата и несистемната употреба на наркотици. Изисква се помощта на съдебно-психологическа или съдебно-психиатрична експертиза, която има за цел да установи психическото състояние на извършителя и способността му да разбира последствията от своите действия, както и да определи психическото и емоционалното му състояние в момента на извършване на престъплението. Тези изследвания помагат да се изяснят мотивите, разкриват особеностите на личността на извършителя и степента на обществена опасност, която той представлява.

Въпреки че случаите, когато извършеното престъпление е свързано с наркотици, са многобройни, те могат да бъдат обединени в две основни групи според мотивацията на извършителя. В първата група попадат престъпленията с икономическа изгода, които се извършват с цел да се финансира закупуването на наркотик. Това са най-често кражбата, грабежът и

проституцията. Въпреки това, пряка връзка между наркотици и проституция липсва в българското законодателство. Според *Наказателния кодекс* проституцията не е престъпление, за разлика от склоняването към проституция или използването на услугите на непълнолетна проститутка. Втората група включва престъпленията, пряко свързани с употребата на наркотици, които са извършени в следствие от ефекта на наркотичното вещество върху поведението на извършителя.

Алтернативи на лишаването от свобода за употребяващите наркотици

Алтернативите на лишаването от свобода за употребяващи наркотици са особено важни, за да може съдът да определи най-подходящото наказание. При все това, в България законът **не предвижда алтернативни наказания за престъпления, свързани с наркотици**, освен налагане на глоба при по-леки престъпления. На употребяващите наркотици, които са извършили друг вид престъпление, могат да бъдат наложени алтернативни наказания, ако такива са изрично предвидени в *Наказателния кодекс* за конкретния вид престъпление, но те не са непременно свързани със зависимостта на извършителя.

Алтернативи на лишаването от свобода, които се прилагат както в България, така и в Норвегия, са отказ от съдебно преследване и условно осъждане. В Норвегия съществуват повече алтернативни наказания. Такива са например наказанието в общността и т.нар. „съдилища за наркотици“ (специални съдилища, които гледат дела срещу лица, употребяващи наркотици, като вместо лишаване от свобода налагат задължително включване в програми за зависими). В Норвегия се прилагат и специални алтернативни наказания за млади правонарушители, като например „младежко наказание“ и „младежки мониторинг“. В България единствената алтернатива на лишаването от свобода е пробацията, но тя не е

приложима за повечето престъпления, свързани с наркотици. Употребяващите наркотици могат да бъдат осъдени на пробация, ако са извършили друго престъпление, което не е непосредствено свързано с наркотици, и ако пробацията е предвидена като наказание за това престъпление.

Затвори

Системата на затворите в България и Норвегия се различава значително. **Норвежката система на затворите** се състои от **по-голям брой малки затвори**, което на практика позволява на местните звена, като например доставчици на здравни услуги, да осигуряват по-качествени услуги на лишените от свобода. Това важи и за интеграцията на освободените лица. В **България**, от друга страна, **затворите са по-малко на брой, но много по-големи по размер**, а разпределението на лишените от свобода е непропорционално. Това води до остаряла материална база, лоши битови условия, пренаселеност, ниско равнище на заетост, липса на адекватно медицинско обслужване и качествено образование, сегрегация и рецидивизъм. Българската система освен това се характеризира с високо равнище на централизация, недостиг на служители, слабости в сигурността и вътрешния ред и т.н.

Местата за лишаване от свобода в Норвегия поддържат **висок стандарт** от гледна точка на материална база и безопасността на лишените от свобода по отношение на персонала, останалите затворници и опасни заболявания. Освен това, лишените от свобода имат достъп до качествени здравни и социални услуги. В същото време, българските затвори срещат сериозни проблеми с пренаселеността и лошите материални условия, породени от големия брой лишени от свобода и недостига на средства. В България все още лишаването от свобода традиционно се възприема като възмездие за извършено престъпление. То е по-скоро средство за репресия, а не за рехабилитация. Макар че съществуват рехабилитационни и социални мерки, те не винаги са приоритет за управляващите.

В Норвегия, подобно на България, лишаването от свобода е репресивна мярка. Същевременно, в Норвегия на репресията се гледа по много по-чужден начин, като се полагат усилия за осигуряване на хуманни условия в затворите при спазване на ограниченията, свързани със сигурността. Друга характерна особеност на норвежките, а и на останалите скандинавски затвори, е честата употреба на изолацията в наказателна килия, за което страната търпи сериозни критики от редица национални и международни организации. Въпреки това, Норвегия е възприела пет принципа по отношение на изпълнението на наказанието лишаване от свобода, чиято цел е да доведат до подобряване на условията в затворите. Тези принципи са:

- Малко на брой лишени от свобода и кратки присъди: в Норвегия на лишаването от свобода се гледа преди всичко като на временно положение.
- Вместо лечение – мотивация и подготовка за включване в програми след освобождаването: лечението, образованието или каквито и да било други рехабилитационни мерки не могат да бъдат основание за лишаване от свобода; всяко наказание трябва да се основава на това, че осъденият е виновен за извършване на престъпление.
- Гражданските права на лишените от свобода: т.нар. „принцип на нормалността“, според който условията за живот в затвора трябва да са същите като базовите условия за живот извън него.
- Импортен модел: лишените от свобода трябва да получават същите услуги, каквито получават хората извън затвора, които да се предоставят от същите професионалисти.
- Завръщане в обществото: осигуряване на приемственост между рехабилитационните мерки в затвора и последващите мерки в общността.

Мерки по отношение на лишените от свобода в затвора

В Норвегия, в началото на 70-те години на миналия век, около 7% от лишените от свобода имат проблем с наркотиците, а през 1976 г. броят им достига приблизително 18%. През 2003 г. 60% от лишените от свобода признават, че са използвали наркотици през последната година преди да влязат в затвора. Подобно проучване, проведено през 2015 г., установява, че над 50% от лишените от свобода са употребявали наркотици през годината преди задържането им. В България точният брой на лишените от свобода, употребяващи наркотици, не може да се установи, тъй като не се извършват периодични и надеждни прегледи и тестове.

В Норвегия, както и в България, политиката по отношение на употребяващите наркотици в затворите се основава на **три подхода**, подобни на тези, възприети от политиката по наркотиците в обществото: **контрол, рехабилитация и намаляване на вредите**. Въпреки принципните сходства, налице са и някои съществени различия в прилагането на тези подходи в двете страни.

По отношение на **контрола**, мерките за сигурност, прилагани по отношение на затворниците и посетителите в местата за лишаване от свобода в Норвегия и България са сходни. Те могат да бъдат разделени на три категории: (1) контрол върху средата: контрол, упражняван от служителите на затвора или от полицията посредством обиски на общите помещения и килиите; (2) външен оглед на лишените от свобода, включително претърсване на дрехите и събличане преди и след свиждане или напускане на затвора; и (3) вътрешен оглед на лишените от свобода, включително тестове на телесни течности (кръв, слюнка или урина), използване на специални тоалетни, вътрешен преглед на тялото и т.н.

Мерките за **рехабилитация** са много по-развити в **Норвегия**, където от 1980 г. досега са въведени и се прилагат четири поколения такива мерки. Всички те се основават на спиране на употребата на наркотици и имат за цел да поставят началото на рехабилитация на осъдения и да го мотивират и

насърчат да потърси лечение след изтърпяване на наказанието.

- **Споразумения.** Между лишения от свобода и администрацията на затвора се сключва споразумение, по силата на което затворникът се задължава да не употребява наркотици и да се подлага на периодични и случайни тестове на кръв и урина, а в замяна получава допълнителни награди, като например повече дни домашен отпусък.
- **Pathfinder.** Pathfinder (от англ. – водач) е прогресивна програма, при която първият етап протича в затвора, а вторият и третият етап се реализират в общността. Програмата се основава на груповата работа, като от участниците в групата се очаква ангажираност, солидарност, взаимопомощ и открито споделяне на опит, проблеми и възприятия. За сплотяване на групата, която се състои от лишени от свобода и служители на затвора, се провеждат различни занимания – срещи, работа, социални дейности, развлечения и др. Основният принцип, на който се основава групата, е, че всеки зависи от останалите.
- **Програми.** Програмите също са групови занимания, но техният ефект е по-ограничен, защото включват само няколко срещи седмично в продължение на няколко месеца. Целта е да се мотивират лишените от свобода да осъзнаят проблема си и да планират лечението си след изтърпяване на наказанието. Всяко нарушаване на правилата на програмата може да доведе до изключване на нарушителя.
- **Звена за употребяващи наркотици.** Целта на тази мярка е да се подготвят участниците за започване на лечение след изтърпяване на наказанието или в последния етап от неговото изпълнение, когато могат да бъдат настанени в институция извън затвора. Звената за употребяващи наркотици се основават на споразумения и от участниците се изисква да не употребяват наркотици. Те се намират в самите затвори и затова контролът и

наказанията са съществена част от тяхното функциониране. Прилагат се стандартните методи за контрол като тестове на урина, претърсвания и обиски след свиждания и отпуски. При нарушаване на правилата с лишението от свобода се провеждат разговори, които могат да доведат до продължаване на престоя в звеното или до преместване в основната част на затвора или в наказателна килия. За функционирането на звената за употребяващи наркотици се грижи персоналът на затвора, а груповите сесии и разговорите на чувствителни теми се провеждат от психолози, лекари или социални педагози.

В **България** корекционното въздействие, насочено към лица с наркотичната зависимост, се осъществява под формата на различни **програми**, които наподобяват тези в Норвегия. Прилагат се два вида програми: краткосрочна и средносрочна. Работа със затворници, зависими от наркотици, извършват и няколко неправителствени организации. Техният подход е по-прогресивен, като инициативите им са свързани с прилагане на по-съвременни и отворени програми. Всички те, обаче, имат общ основен недостатък – ограничени са във времето и зависят от проектно финансиране. Все още липсва необходимата подкрепа на политическо равнище, за да се утвърдят перспективните практики и тяхното прилагане да обхване всички затвори.

В същото време, лишението от свобода в българските затвори, които употребяват наркотици, се настаняват заедно с всички останали затворници. Законът предвижда възможност за обособяване на специални отделения за лица, страдащи от наркомания, но към момента такива отделения не съществуват. По изключение, ако съдът постанови принудително лечение или осъденият сам изрази желание да се подложи на лечение, той се настанява в психиатричното отделение на болницата към затвора в Ловеч. Болницата приема лишени от свобода с психични проблеми или зависимости, но е част от затвора и не може да се разглежда като алтернатива на лишаването от свобода.

Последният подход, намаляването на вредите, има съвсем различна идеологична основа в сравнение с мерките за контрол и санкции и за рехабилитация. Той изхожда от същите ценности като здравеопазването и социалните грижи: да спасява живот, да насърчава грижите за здравето и да намалява страданието. В Норвегия най-разпространена е заместващата терапия, докато предоставянето на чисти спринцовки не е разрешено от съображения за сигурност. В България също се прилага заместваща терапия, но тя е достъпна само в някои затвори, докато снабдяването с чисти спринцовки и игли среща сериозна опозиция, тъй като се смята, че то противоречи на забраната за употреба на наркотици в затворите.

Препоръки

За повишаване на ефективността на наказателната политика срещу употребата и разпространението на наркотици и за подобряване на положението на употребяващите наркотици в затворите е необходимо предприемането на следните мерки:

- **Декриминализиране на придобиването, съхраняването, държането и пренасянето на наркотици в малки количества за лична употреба.** Употребата на наркотици, за разлика от производството и разпространението, не следва да е престъпление, защото обществената му опасност не е толкова висока, за да оправдава носенето на наказателна отговорност. Противодействието на употребата на наркотици следва да става чрез други средства (административни наказания, принудителни административни мерки, лечение, социални грижи и др.), а наказателната репресия следва да се съсредоточи върху производителите и разпространителите на наркотици.
- **Въвеждане на пробацията като алтернатива на лишаването от свобода за престъпления, свързани с наркотици.** В момента за тези престъпления предвидените наказания са

лишаване от свобода и глоба. По този начин съдът е ограничен в преценката си кое наказание би било най-подходящо в конкретния случай, тъй като законодателят предварително е ограничил неговия избор само до наказанията лишаване от свобода и глоба.

- **Въвеждане на лечението като самостоятелна пробационна мярка.** В момента лечението не е изрично посочено като пробационна мярка. В същото време за престъпления, извършени от лица, които страдат от наркотична или друга зависимост, това би било подходящо решение. Доколкото за принудителното подлагане на лечение има конституционни ограничения, то не следва да е от мерките, които се налагат задължително, а да се налага по преценка на съда, в определени случаи и със съгласието на осъдения.
- **Уеднаквяване на съдебната практика и препоръчителни критерии за квалификация на престъпленията, свързани с наркотици.** Съдебната практика по дела за престъпления, свързани с наркотици, е много разнородна. Има случаи, при които един и същ съд в рамките на няколко месеца постановява тежка присъди за малко количество наркотично вещество и значително по-лека присъда за по-голямо количество от същото вещество. Това може да се преодолее, като, по примера на Норвегия, се въведат препоръчителни стандарти, определящи връзката между вида и количеството наркотик и размера на наказанието. Подобни стандарти не могат да имат задължителен характер, но биха облекчили работата на прокуратурата и съдилищата. По отношение на прокуратурата те могат да бъдат въведени с инструкция или указания на главния прокурор, а по отношение на съдилищата – с тълкувателно решение на Върховния касационен съд.
- **Мерки по отношение на употребяващите наркотици, изтърпяващи наказание лишаване от свобода.** Такива мерки могат да бъдат: по-широко приложното поле на заместващата терапия, особено по отношение на лица, които преди да постъпят в затвора са били на такава терапия; мерки за ограничаване на вредите, включително програми за обмен на спринцовки и игли; поощрения за лишени от свобода, участващи в програми за преодоляване на зависимостта от наркотици; и др. Следва да се обмисли и възможността за обособяване на отделения за затворници, страдащи от наркомании, както и за изтърпяване на част от наказанието в институции извън затвора при условие, че осъденият се задължи да не употребява наркотици.
- **Мерки след изтърпяване на наказанието лишаване от свобода.** Един от основните проблеми при работата с лишените от свобода, употребяващи наркотици, е, че след освобождаването им от затвора няма ефективни механизми за подкрепа и социална интеграция. По този начин, дори тези, преминали през определени програми и постигнали определени резултати, при излизането си лесно се изкушават да започнат отново да употребяват наркотици, често принудени от невъзможността да се върнат успешно към живота на свобода. За целта е необходимо активно ангажиране на институциите в сферата на здравеопазването и социалната политика и разработване на адекватни програми за адаптация и интеграция на освободените лишени от свобода, включително за продължаване на дейностите, насочени към преодоляване на зависимостта (лечение, консултиране, подкрепа, социална работа и т.н.), започнали в затвора.